

УДК 811. 161. 2'367. 332

ЗАСОБИ ВЕРБАЛІЗАЦІЇ ФАКУЛЬТАТИВНИХ ПРИПРИКМЕТНИКОВИХ КОМПОНЕНТІВ ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

Стаття присвячена засобам вираження приприкметникових факультативних компонентів формально-синтаксичної структури речення, визначенню їхніх семантичних та функціональних властивостей. Факультативні характеристики приприкметникових компонентів визначає автосемантизм прикметника. Приприкметникові слабкі позиції заповнюють іменникові факультативні приприкметникові компоненти, приіменниково-іменникові факультативні приприкметникові компоненти, прислівникові факультативні приприкметникові компоненти. Якщо в позиційній структурі речення дієслова й іменники утворюють відкриту зону для поширення залежними від них як обов'язковими, так і факультативними прислівними компонентами, то прикметники, будучи переважно абсолютивними словами і утворюючи слабкі приприкметникові позиції, виконують децю «стримувальну» функцію щодо поширення виражених ними компонентів іншими приприкметниковими компонентами.

Ключові слова: реченнева структура, факультативні прислівні компоненти, транспонування словосполучення, абсолютивна семантика, приприкметникова позиція.

Постановка наукової проблеми. У сучасному мовознавстві помітно посилився інтерес до проблем структури мовних одиниць різних рівнів. Пріоритетним є комплексне дослідження речення як багатоаспектного утворення у вигляді системи взаємопов'язаних одиниць. У формально-граматичному плані такою одиницею є формально-синтаксичний компонент речення – факультативний прислівний компонент, який відображає синтаксичну специфіку українського речення, а отже, й мови загалом. Факультативні прислівні компоненти, утворені на базі підрядних словосполучень із слабкими зв'язками слів, відтворюють частиномовні властивості повнозначних слів, і можуть бути класифіковані у вигляді типових моделей, що поєднують морфологічні ознаки опорного й залежного слів у підрядних словосполученнях, які зберігаються при транспонуванні останніх у структуру речення[4, с.4-5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концептуальні ідеї теоретичного витлумачення компонентів реченневої будови викладені в працях І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, Н.Л.Іваницької, А.П.Загнітка, М.В.Мірченка й ін. Нові підходи до вивчення структури простого речення характеризує розгляд його складових з урахуванням сполучувальних властивостей повнозначних словоназв.

Метою нашої статті є розгляд морфологічних засобів вираження приприкметникових факультативних компонентів формально-синтаксичної структури речення, визначення їхніх семантичних та функціональних властивостей.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На відміну від предметності і процесуальності як типових категорійних загальносемантичних характеристик відповідно іменників і дієслів, категорійне значення прикметників полягає у вираженні статичних ознак предметів, опредмечених дій і ознак, пов'язаних із іменниками[2, с.134]. Це визначає їхню специфіку щодо участі в структурній організації речення і словосполучення.

Прикметникові слова у формально-синтаксичній структурі речення типізуєприіменникова позиція, в якій вони реалізують себе як об'ємний клас повнозначних словоназв: *Розбухлихолодні болота у дрібних дощах* (О. Довженко); *Тут сиве небо й сиві очі у затурбованих людей* (Б.-І. Антонич); *За грушею крилата слива сяє димно-блакитними сльозами* (Є. Гуцало); *І княжого міста прадавні дивні споруди уламками фресок з землі усміхались йому* (Л. Костенко). Здебільшого прикметникові слова виконують пасивну роль у структурі речення. Проте для деяких груп прикметників властивою є предикативна функція, що забезпечує виведення їх із

синтаксичної периферії у формуванні речення: *Раді люди літу, а бджоли – цвіту* (Нар. тв.); *Під такий час (жнив) кожна хвилинка **дорога** селянинові* (Панас Мирний).

Уже на рівні прикметникового словосполучення виділяється група синсемантичних прикметників, які в окремих значеннях утворюють позиції для заповнення їх обов'язковими прислівними компонентами: *байдужий, уважний, властивий, покірний, вірний, вдячний, потрібний, паралельний, відомий, причетний, придатний, певний та ін.* Супроводжуючись іменниковими чи прийменниково-іменниковими формами, такі прикметники утворюють позиції для заповнення їх обов'язковими приприкметниковими компонентами: *Він був безмежно **вдячний матері** за її чуйність і самовідданість* (У. Самчук).

Приприкметникові факультативні компоненти об'єднуються в такі моделі: *іменникові факультативні приприкметникові компоненти, прийменниково-іменникові факультативні приприкметникові компоненти, прислівникові факультативні приприкметникові компоненти.*

Іменникові факультативні приприкметникові компоненти. Функцію приприкметникових компонентів можуть виконувати іменники (займенники) без прийменників у формі родового, давального, знахідного і орудного відмінків. Їх утворюють залежні від прикметників словоформи, що у прикметникових словосполученнях поєднуються зв'язком слабкого керування; факультативний характер приприкметникових компонентів визначає автосемантизм головного слова - прикметника. У конкретних реченнях ці компоненти виділяємо способом їхнього елімінування із структури речення. Неможливість елімінування компонентів засвідчує їхню обов'язковість у реченні: *Коли люди уміють поетів своїх шанувати, люди гідними мудрості й пісні своєї стають* (В. Коротич) – *Люди стають гідними (обов'язково чого?) – мудрості й пісні* є обов'язковими приприкметниковими компонентами. Навпаки, еліміновані у структурі речення приприкметникові поширювачі є факультативними компонентами: *Вітчизно! Горді ми **тобою, трудом і подвигом твоїм, твоєю чистою весною і сили струменем живим*** (М. Рильський) → *Ми горді.*

В українській мові є група прикметників, які утворюють слабкі позиції, що їх заповнюють факультативні іменникові (займенникові) компоненти в давальному відмінку: *дорогий, симпатичний, чужий, любий.* Такі прикметники виражають ознаку суб'єктивного сприйняття: *Отчизни **дорогавам** кожна стежка...* (М. Рильський). Зауважимо, що ці, як і переважна більшість прикметників у системі української мови, функціонують як факультативні приіменникові компоненти. Вони вживаються в препозиції до іменникових компонентів, атрибутивно означають їх, а розгортання відповідного іменникового компонента визначає його автосемантична/синсемантична природа. Пор.: *чужий будинок, чужий лист, чужий костюм і чуже втручання в що-небудь, чуже захоплення чим-небудь.* Нечастими, хоча можливими, є уживання таких прикметників із залежними від них іменниками в давальному відмінку: *дорогий мені, симпатичний йому, чужий родині, любий матері.* Характерним для українського речення є функціонування таких факультативних компонентів лише в приприкметниковій залежності, якщо такий прикметник виконує в реченні предикативну функцію (іменної частини складеного присудка) або напівпредикативну (відокремленого означення).

Приприкметниковий компонент, виражений іменником в орудному відмінку, вживається при прикметниках із значенням ознаки предмета стосовно його внутрішніх якостей (*багатий змістом*), значущості (*цікавий розповідями*), фізичного чи психічного стану (*щасливий спогадами*), суб'єктивного сприйняття (*гарний вродою*). Переважно такі компоненти виражають об'єктне значення: *Навіть цей мертво-холодний малюнок дрімотного зимового поля був милий Любиному серцю своєю суворою **красою*** (В. Бабляк).

В усіх випадках факультативні приприкметникові компоненти, виражені іменниками в орудному відмінку, називають предмети, що доповнюють прикметникову ознаку. Трансформи, в яких орудний іменника перетворено в називний, експлікують смислово вагомість таких компонентів у реченні. На рівні аналізованих структур із орудним іменником в приприкметниковій залежності має місце структурна компресія вираження ознаки, що суттєво диференціюється залежно від абсолютивної чи релятивної семантики прикметника.

Прикметниковий компонент може поширюватися залежним від нього порівнянням, найчастіше вираженим іменником: *І не дає заснути до зорі **щемлива, наче пісня, ностальгія*** (А.

Матвійчук). Варто зазначити, що в сучасній українській мові деякі прикметникові конструкції з іменником в орудному відмінку перетворилися у фразеологізми (*сильний духом, залізний волею*) або близькі до фразеологічних сполучень (*молодий віком, м'який серцем*). Тому у структурі речення вони функціонують як нерозкладені.

Прийменниково-іменникові факультативні приприкметникові компоненти. У приприкметниковій позиції можуть вживатися факультативні компоненти, виражені прийменниково-іменниковими (-займенниковими) сполученнями: а) сполученням прийменників *до, для, від, проти, без* з іменниками у формі родового відмінка, що корелює із давальним безприйменниковим: *Закони дружби нам дано, вони для нас святі* (М. Нагнибіда) - (*святі для нас = святі нам*); сполученням прийменника *на* з іменником (займенником) у формі знахідного відмінка, що корелює з орудним: *В нас природа на фарби багата, як серця молоді – на любов* (В. Сосюра) – (*багата на фарби, на любов = багата фарбами, любов'ю*); б) сполученням прийменника *у(в)* з іменниками (займенниками) у формі місцевого відмінка: *Ми одностайні у труді – і цим ми вічно молоді* (М. Рильський). Як і в прийменниково-іменникових компонентах із залежним іменником у формі орудного відмінка, компоненти, виражені іншими відмінюваними формами можуть бути нерозкладними (*важкий на руку, гострий на язик, скупий на слово, непоказний на вигляд = непоказний з вигляду*).

Структура речення української мови допускає також утворення прикметниками правобічних слабких позицій, що їх заповнюють іменникові (займенникові) словоформи з прийменниками чи без них. Функціональна специфіка таких компонентів маркується обмежувальним значенням виявлення ознаки об'єкта, що ним виступає в реченні факультативний приприкметниковий компонент: *Нехай побачу я в смутні для мене дні утіху щирую та усмішки ясні* (Леся Українка). Факультативний компонент *для мене* залежить від прикметникового слова *смутні* як детермінантного компонента темпоральної семантики в *смутні дні*, який має аналітичну позиційно зумовлену структуру. Таке внутрішньоконструктивне вживання модифікуючого факультативного прислівного компонента *для мене* ще раз підтверджує його прислівний характер залежності, а можливість елімінування – його факультативність: *Нехай побачу я в смутні для мене дні утіху та усмішки* → *Нехай побачу я в смутні дні утіху та усмішки* (*Нехай побачу я утіху та усмішки*).

Нечасто вживаними, хоча можливими, є факультативні приприкметникові компоненти, репрезентовані іменниками чи іменниками з прийменниками, що виражають уточнювальну, обмежувальну семантику відносно прикметникового компонента: *Його сині з просинню очі світилися лагідністю і добротою* (Ю. Збанацький) – факультативний компонент з *просинню*, залежний від факультативного компонента *сині*, заповнює нижчий ярус факультативно залежних компонентів речення.

Такі співвідношення є результатом згортання речень і утворення нових синтаксичних структур на базі існуючих синтаксичних одиниць. О.К. Безпояскопов'язує утворення цих синтаксичних конструкцій із процесом формування думки, відносить їх до «групи не структурних словосполучень» і кваліфікує як структурну редуцію – опущення одного з головних членів речення [1, с. 33]. В аналогах прикметникових словосполучень із залежною прийменниково-відмінковою словоформою має місце переакцентування самої ознаки. Якщо прикметникова лексема виражає постійну ознаку предмета, то в аналогах прикметникових словосполучень до постійної домінанти ознаки долучається частковий зміст, що призводить до деякої її частковості. Пор., наприклад: *одяг зручний і одяг, зручний у дорозі*. У першому випадку прикметникова ознака є постійною, в а в другому – таку ознаку обмежує залежна від прикметника словоформа *у дорозі*, робить її тимчасовою, частковою.

Менш продуктивними в реченнєвих структурах є факультативні приприкметникові компоненти із значенням умови (*незграбний у такому костюмі*), із значенням мети (*зручний для роботи*), із значенням часу (*здібний з дитинства, хворий від народження*). В усіх випадках однаковими є дериваційні відношення всередині словосполучень, на базі яких утворюються такі факультативні компоненти: прийменниково-відмінкова форма з обставинним значенням, тобто колишній детермінант на місці підрядної частини речення, виступає залежним приприкметниковим компонентом.

Прислівникові факультативні приприкметникові компоненти. Слабку приприкметникову позицію можуть заповнювати прислівникові факультативні приприкметникові компоненти, утворені із транспонованих у речення прикметниково-прислівникових словосполучень: *згоден повністю, готовий сповна*.

Характерно, що лексичний склад прислівників у цій позиції є досить обмеженим; в основному вони виражають лексично диференційовану відносну міру якості прикметникової ознаки, вживаючись із якісними прикметниками: *Хімічна активність сірки доволі висока* (з журн.); *Обідав сам, ів досить просту їжу і через те швидко вернувся до кабінету* (Б. Грінченко).

У ролі факультативних компонентів, залежних від відносних прикметників, уживаються прислівники *надзвичайно, дуже, занадто, ледве, трохи*: *Фонетичні варіанти чоловічих особових імен – свідчення надзвичайно різноманітних звукових процесів* (з журн.); *Хтось невідомий, ледве помітний перебирав листя* (М. Хвильовий).

У приприкметниковій позиції вживаються факультативні прислівникові компоненти із значенням часу: *Усе ніжне, зелене, проростаючи, викликало в душі раніше незнані почуття* (О. Лупій); уточнення прикметникового (дієприкметникового) значення: *Тут виявилось характерне для поетеси буквальнообожнювальне ставлення до природи* (з журн.); вичерпність ознаки предмета, вираженої прикметником: *Ніби ж зовсім здоровий хлопець, а таке трапилось* (О. Лупій); підсилення прикметникової ознаки: *Зовсім молодим він тоді був* (О. Гончар); надмірність ознаки: *Ліна була не тільки чепурна, але гарна надзвичайно, мала вроду, достойну слова поета або фарб артиста* (Б. Грінченко).

На відміну від прикметникових позицій, дієприкметникові позиції можуть заповнювати факультативні компоненти, виражені прислівниками різних лексико-семантичних груп, серед яких переважають прислівники часу, міри та способу дії: *Семеро плугів, запряжених звечора, стояли на березневому, давно не ораному полі* (М. Вінграновський); *Сірі, широко розплющені очі дивились на світ з упевненою довірливістю* (Є. Гуцало); *Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть і в ім'я інтересів загальних, високих* (О. Довженко).

Продуктивними в структурі речень є прислівникові факультативні приприкметникові (придієприкметникові) компоненти (*ще, вже*), які, найчастіше функціонують у придієслівній позиції. Лексична семантика прислівника *ще* (у значенні до цього часу) та прислівника *вже* (у значенні остаточної реалізації ознаки) реалізує синтаксичну семантику цього компонента – вираження прикметникової ознаки у протилежних темпоральних вимірах: *І тільки груша листя ще зелене чомусь хитнула раптом при стіні* (Л. Костенко); *Жінка дістала з вузлика вже зволожене насіння* (О. Довженко).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Факультативні характеристики приприкметникових компонентів визначає автосемантизм прикметника. Приприкметникові слабкі позиції заповнюють іменникові факультативні приприкметникові компоненти, прийменниково-іменникові факультативні приприкметникові компоненти, прислівникові факультативні приприкметникові компоненти. Якщо в позиційній структурі речення дієслова й іменники утворюють відкриту зону для поширення залежними від них як обов'язковими, так і факультативними прислівними компонентами, то прикметники, будучи переважно абсолютними словами і утворюючи слабкі приприкметникові позиції, виконують дещо «стримувальну» функцію щодо поширення виражених ними компонентів іншими приприкметниковими компонентами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К. Дерииваційні відношення між реченням і словосполученням / О.К.Безпояско // Мовознавство. – 1984. - № 2. – С. 32-38.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови. Академічна граматики української мови / І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
3. Городенська К.Г. Керовані другорядні члени речення і валентність предиката / К.Г.Городенська // Матеріали V Конгресу Міжнар. асоц. українців. Мовознавство [зб. наук. статей]. – Чернівці : Рута, 2003.- С.260-263.
4. Іваницька Н.Л. Синтагматика українського дієслова і синтаксичний аналітизм [монографія] / Н.Л.Іваницька. – Вінниця : ВДПУ, 2012. – 180 с.
5. Мірченко М.В. Синтаксичні категорії речення : дис.. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук: спец. 10.02. 01 «Українська мова» / М.В. Мірченко. – Луцьк, 2002.– 432 с.

Кухар Н. Средства вербализации факультативных компонентов приприлагательной зависимости в формально-синтаксической структуре простого предложения.

В статье проанализированы средства вербализации факультативных компонентов приприлагательной зависимости в формально-синтаксической структуре простого предложения, определены их семантические и функциональные особенности. Факультативные характеристики приприлагательных компонентов определяет автосемантизм прилагательного. Приприлагательные слабые позиции заполняют факультативные приприлагательные компоненты, выраженные существительными, предложно-существительными конструкциями наречиями. В позиционной структуре предложения глаголы и существительные создают открытую зону для заполнения зависимыми от них обязательными и факультативными присловными компонентами, тогда как прилагательные, будучи преимущественно абсолютными словами, открывают слабые приприлагательные позиции и выполняют несколько «сдерживающую» функцию распространения выраженных ими компонентов другими приприлагательными компонентами.

Ключевые слова: структура предложения, факультативные присловные компоненты, транспонирование словосочетания, абсолютная семантика, приприлагательная позиция.

Kuchar N. Means of Verbalization of Optional Components of nearby Adjective Dependence in Formal and Syntactic Structure of Simple Sentence.

The article is devoted to the representation of adjective means optional components of formal grammatical sentence structure, their semantic and functional properties are defined. Optional characteristics of nearby adjectival components are defined by absolute semantics of the adjective. The adjectival weak positions are restored by substantivised optional adjectival components, which are defined by nouns prepositional subjectivised constructions and adverbs. If in the compositional structure of a sentence verbs and nouns form a «free space» for extension by their dependent compulsory and optional nearby verbal components, so as the adjectives being mostly as absolute, self-sufficient words and having weak adjectival positions, fulfill somehow «restrained» function as for the extension of their expressed components by other nearby components.

Key words: structure of a sentence, adverbial optional components, transposition of a word formation, the absolute semantics, nearby adjective position.

Олена Куц
(Київ)

УДК 81'367.332=161.2

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ТИПОЛОГІЯ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ ІЗ РЕДУКОВАНИМ СУБ'ЄКТНИМ КОМПОНЕНТОМ

Обґрунтовано формально-граматичну типологію простих речень з редукованим суб'єктним компонентом, визначено співвідношення семантико-синтаксичної і формально-граматичної структур у вираженні семантичного суб'єкта, встановлено причини редукації семантико-синтаксичної функції суб'єкта дії, носія стану або процесу у формально-граматичній структурі. Прості речення з редукованим суб'єктним компонентом становлять окремий підклас синтаксичних структур у формально-граматичній типології простого двоскладного речення, що зумовлено реалізацією формально-синтаксичної предикативності. Представлення особи-діяча, носія стану або процесуальної ознаки як означеної, неозначеної чи узагальненої є структурно-синтаксичною характеристикою формально-граматичної структури досліджуваних речень, семантико-синтаксична структура таких речень як репрезентантів пропозиції двокомпонентна – предикат і носій предикативної ознаки. З огляду на різновиди модифікації суб'єктної синтаксеми виокремлено серед простих речень речення з редукованим означеним суб'єктним компонентом, речення з редукованим неозначеним суб'єктним компонентом і речення з редукованим узагальненим суб'єктним компонентом.

Ключові слова: просте речення з редукованим суб'єктним компонентом, речення з редукованим означеним суб'єктним компонентом, речення з редукованим неозначеним суб'єктним